

AFG'ONISTON O'ZBEKLARI MAZORI SHARIF SHEVASIDA FONETIK JARAYONLAR

PARVIN SALIHI

Balx davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi.
Phone: +0093793262751
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7721121>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01- mart 2023 yil
Ma'qullandi: 05-fevral 2023 yil
Nashr qilindi: 11-mart 2023 yil

KEY WORDS

Assimilatsiya, Dissimilatsiya,
Reduksiya, kombinator,
pozitsion.

ABSTRACT

Ushbu maqola Afg'oniston o'zbeklarining Mazori sharifda istiqomat qiluvchi aholi shevalarining fonetik jarayonlarini ilmiy asosda assimilatsiya hodisasi tadqiqiga bag'ishlangan. Albata maqolada dastlabki namunalari berishga harakat qilingan.

Assimilatsiya: Assimilatsiya lotin tilidagi "assimilata" so'zidan olingan bo'lib, o'xshatib olish demakdir. Tovush moslashishi to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Tovush moslashishi to'liq (*yoz + sin = yossin*) yoki qisman (*yoq + sa = yoxsa, tanbur – tambur*) moslashish bo'ladi¹.

Mazori sharif shevasida ham assimilatsiya hodisasi mavjud bo'lib, uni atroflicha yoritish lozim bo'ladi. Rus tilida undosh tovushlarning bir qancha xususiyatlarini, jumladan: yon tovushlari ta'sirida yumshashi, jarangli, jarangsiz tovushlarga o'tishi kabilarni assimilatsiya hisoblab, uning turli xillari ko'rsatiladi².

1- Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonundir. Uning progressiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz assimilatsiya turlari bor.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi³.

Mazkur forma (AB>AA) asosan so'z o'zaklariga qo'shimchalar qo'shilganda vujudga keladi. Mazori sharif shevasida, ayniqsa progressiv to'liq assimilatsiya ko'p uchraydi: vb>bb: tovba (tavba), vn>vv: birovvi (birovni), jn >jj: gräräjti (grajni), g'n > g'g': bog'g'i (bog'ni), zn>zz: bizi (bizi), yn>yy: öyyi (uyni), mb>mm: dömmä (dumba), shi>shsh: gushti (gushtni) va boshqalar⁴.

Tavba dep žatma, äytganimdi qiyin. Biravdi balasini nima munča azar beräsän. Bäsir xan mutardi gäraštü astiya quyın. Baramdi qozisi semisliktän dummäsini kötärälmäj qapti. xužäjin guštü kelusi qänčä.

¹ Mengliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 60.

² Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent: 1999. – B. 107.

³ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti. 2021. – B. 43.

⁴ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent: 1999. – B. 110.

Hamda progressiv moslashishda oldingi tovush keyingi tovushni o'xshatib oladi⁵. Masalan, otdan-attan, ishdan-ishtän, qatiqdan-qatiqtan, sarakdan-säräktän, salod-salat va boshqalar.

*Mudir sajiy **ishtän** neča bāšā keläsis, sisga getij isim bar. Čupan **attan** bir xäbär apke qänä avqatšijäjäppa. Apa bir älämiš **qatiqtan** qänčä šav tušadi. Patima säräktän balalärinđi šijip al. Qizim gettij salat qip ke šijik.*

Progressiv assimatsiya: bunda oldin kelgan tovush ta'sir etib, keyingi tovushni o'ziga o'xshatadi. Masalan, ketdi-ketti, aytdi-ajtti, yotdi-šatti, qaratdi- qäratti, yig'latdi-šilatti, ko'rsatdi-körsatti va boshqalar.

*Tayam bazar **kettimä**. Singä bi gäplär kem **ajtti**. Atam šanyä istän kep **šatti**, turkeldi äjtämän. Bu balanä kem šilatti. Bisdä ujdii singä kem körsatti.*

2- Regressiv assimilatsiyada qo'shimcha o'zak morfima va o'zakka qo'shimchalar qo'shilganda hamda sandhy holatda yuzaga keladi: a) assimilatsiyaga uchramasdan avalgi undoshlar paydo bo'lishi o'rin jihatdan o'zgarmaydi: dsh>shsh poshsha (podshoh), es>ss: yossä (yozsa), sössis (so'zsiz), tussis (to'zsiz), ts>ss: assä (atsa), šassa (yotsa) kabi ⁶holatlarni o'z ichiga oladi.

*šamal **paššanika** baryin yiz ser buyday tartip berädi apkeläsän. Patimq bigin axšam qazaniñ **tussis** böpti. Ämät bajdi äjtin enäk **assa** min kättä engimdi sataman. Mäjdä bächälär **šassa** šaj täjlöp ber šatsin.*

Regressiv moslashishda esa oldingi tovush keyingi tovushni o'xshatib oladi⁷: masalan, shanba-šämbä, ichsa-išsā, oqshom-axšam, uch-uš, kech-keš kabi.

*Äkä sis baraberin min ketinisdän **šämbä** kun baraman. Ullim davandi šilli suvminan **išsän** bölädi. näšip **uš** kečädän biri qäqä dalip ketniñ. Baj baba axdam bisdika keliñ, getij nan qipti. Min dārstan **axšam** čiyämän, sin ketäbär. šeriñ **keš** böpti ketämis. Čalapti tussis qipsan ukam.*

Yoki boshqa ibora bilan aytganda *regressiv assimilatsiya*: keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi. Masalan: *pochta – po'sta, maqtanchoq – maxančaq, uchta – ušta* kabi.

*Namixuda qiziniš qänčä **maxtančaq** böpti. Bigin ämät baj **ušta** qoj aldi. Min elgäri bazar **ušta** savliqtä utismin aldım.*

To'liq assimilatsiya. Bu hodisa ikki har xil, ayrim vaqtlarda ikki bir xil tovushlar(ab yoki aa)ning boshqa tildagi bir xil tovushlar (cc)ga o'tishi natijasida sodir bo'ladi va ko'pincha o'zakka qo'shimchalar qo'shilishi tufayli yuzaga keladi⁸: ab>cc> rg>ll: billä (birga), AA>CC:dd>tt: qanttän (qantdan), qästtän (qastdan), bn>pp: kitappi (kitobni).

*Sin barar min šäpiqmänän **billä** baraman. Ämätti kitappi qärdä, tavip ber. memman äkä qanttänäm aliñislar. Bigin **qästtän** özim barmadtm.*

To'liq assimilatsiyada. O'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushiniladi. Masalan, oldi~alli, keldi~kelli, qoldi~ qalli, bo'ldi~belli va boshqalar. shunga ko'ra mazori sharifning atrof-muhitidagi qarluq vakillarining shevasi assimilatsiyani xuddi shu turiga mos keladi.

*Apa min ämättän qäjsi nirsä yuvaraman **allin**. Bäsir šan äzir **kelli**. **Belli** min bir soatdan suñ baraman.*

To'liqsiz assimilatsiyada, tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlariga (artikulatsiyasi yaqinligi) ko'ra qisman o'xshab, ketishi mumkin: oshgan~

⁵ Mengliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 61.

⁶ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 112 bet.

⁷ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021.

⁸ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 112 bet.

āškān, ishga~iškā, ketgan ~ ketkān, qusgan~ quskān, kesgan~keskān, bosgan~ baskān, jotgan~Žatkān, yetgan~Žitkān kabi.

Atam azir ketti ši vāx mātāptān aškan. Nemāt hākim ākāñdi ājt ertān iškā yarī bersin. Žeriñār bisdiki keskān aš qipti, aš ičāmīs. Šāpiq atasī baskān ezdi sinām bastiñ. Ali bi vāx hāmmā uxlāp jatkan, kejinray baramīs. Šaiat mina ši vāx atamalar Žetkān bösa.

Shuningdek, boshqa iboraga ko'ra, murakkab to'liqsiz assimilatsiyada ikkita har xil undosh bir-biriga o'xshamagan xil undosh tovushlarga almashadi va ko'pincha o'zaklarga qo'shimchalar qo'shilishi natijasida vujudga keladi: bd>pt: mātāptān (maktabdan), čd>št: qašti (qochdi), čn>št: hištīmā (hich nima), qd>xt: tixti (tiqdi).

Qizim mātāptān čixtin tesrāy ke. Āmāt bigin dārstan qašti. Bāsir qayan nandi kistāsīya tixti.

Dissimilatsiya. So'zdagi bir xil yoki bir-biriga qisman o'xshash tovushlardan birining artikulasiyon (aniq talaffuz qilish) jihatdan farq qiladigan boshqa tovush tomon o'zgarishi dissimilatsiya hodisasidir. Dissimilatsiya juda kam uchraydigan fonetik hodisa bo'lib, ko'proq sonor tovushlarda sodir bo'ladi⁹.

So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirsiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir¹⁰: zarur- zaril, devor-devāl, qimat- qi:māt kabi.

Baj ākā bigin mutārīñidi berip turīñ, köp zaril isim bar. Usta ākā bigin laj qilājik gettij devāl örīp beriñ. Bigin buydaj köp qi:māt ekān.

Boshqa ibora bilan aytganda, dissimilatsiya lotincha disimilate so'zidan olingan bo'lib noo'xshashlik degan ma'noni bildiradi. Bu fonetik hodisada tovushning ta'siri natijasida noo'xshash tovush talaffuz qilinadi. Tovush noo'xshashligi hodisasi ham ikki xil bo'ladi:

a) *proressiv noo'xshashlik*: oldingi tovush ta'sirida keyingi tovush paydo bo'lish o'rni va usulini o'zgartiradi va tovushning sifatida o'zgarish – noo'xshashlik yuzaga keladi. Masalan: zarur – zaril, zarar – zalal, birorta – birantā, madad – madat, masjid-māčit, kabob – kabap, qasob-qasap, savob-savap, rubob – rubap kabi.

Ākā beš xurak kabap qujiñ memān keldi. balam qudytan bir buška suv ap bergin savap bölādi. Birantā šār barabersā mini xābār qiñin isim bar. Haži ākā Žeriñ māčikā baramīs. Āmāt xan Žamal qasapti aliya baryin ikki keli guš berādi ap kelāsān.

b) *regressiv noo'xshashlik*: keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi¹¹. Masalan: pochta – po'shta, maqtanchoq – maxtačaq, uchta – ušta, kachmushtak-kāšmištāk kabi.

Xalit samānānāni körgin bir kāšmištāk yāyāč bar šünī apke. Ertān bazar buydaj aparsāngīs mini uš buži buydaj qušāman satip keliñ.

Metateza. U so'z tarkibidagi undoshlarning almashishidir¹²: qumursqa~ qurmursqa va boshqalar.

Shuningdek, mazori sharif shevasi vakillarining nutqida shunday so'zlarni uchratdikki ular assimilatsiyaning metateza turiga sedq qiladi: tupraq ~ turpaq, kīrpik~kīprik, bujra~burja, ājlāndim ~ ājnāldim, ahval ~ avhal, yamyir~ yaymir, tōyrādi ~ tōryādi va boshqalar. Quyida mazkur so'zlar gapda qo'llanilishi shevadān misollar bilan ko'rsatiladi:

⁹ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 113 bet.

¹⁰ Ashirboyev S. O'zbek diyaliktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

¹¹ Minglijev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 61.

¹² Ashirboyev S. O'zbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

Bäčälärdi äjtgin häjatädän gittij **turpay** tašisın ertän laj qilämıs. Qızım nıma minča **kırpıgıñ** tugılıp ketipti. xušajtn **bujra** nečä pul. Usta äkä šu tamya nečä **bujra** asak žitädı. Baj äkä bir **avhalıñısdı** alaj dep keldim.

Metateza so'zlardagi yonma-yon harf va tovushlarni ixtiyorsiz ravishda oldin-keyin qilib, almashtirib talaffuz qilishdir¹³. Supirgi ~ šıprki, chappa~čppa, chiltor~ čıltr va boshqalar.

Ämät Žan ujdin **šıprkını** apke. Nandı **čppa** qoliñminan Žıjmä. Bäsirä uydin mini **čiltarmdı** apke. Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlovchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: menga ber ~ *miyamber*, hayron bo'ldim ~ *härämbollim* yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bo'lak odam ~ *bölägam*, kerak edi ~ *kerägidi*.

Pärıtxan sin barmasañ **bölägamdı** köräj, bigından qamastn apparıp bersin. Ämättän başqa **bölägamkim** bar. šu baltalarıñdı apkep bersän mingä **kerägidi**.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'lovchi variantiga ega bo'lishini sipratizatsiya deyiladi¹⁴: *yubordi* ~ *žüvärdi*, *yuqoldi*~*žuyaldı*, *yirtildi*~*žirtildi* (qipchoq shevasida). Ammo mazori sharifdagi qarluq shevasi vakillarining nutqida ham ushbu hodisa ko'zga uchraydi: *sabr qıl* ~ *savır qıl*, *gapi*~*gäpi*, *surabti*~*suratti*.

Baba savır qıp turıñ min keläapmän. Atam axšamdan biri sizdi suratti. Appa bemalal kelevariñ hiš gäpi žöy, uy öziñtsdiki.

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq bo'ladi: *suyak* ~ *sujäg*, *qarg'a* ~ *qäryä*, *sariq* ~ *sari*, *qora* ~ *qärä*, *qobug'*~*qabiğ*, *sovuq* ~ *suvıy*, *issiq*~ *issıy*, *yilqi* ~ *žilqi*, *yulduz*~ *žildis*, *yo'l*~ *žöl*, *yumurtqa*~ *žumurtqa*, *yilka*~ *žilka* va boshqalar (mazori sharif qipchoq shevasi).

Därsäxadi ustıdan sujäglärdı žıjıp ayın. Ertäminän qäryä nımä minčä qayillap qaldı. Apañ älämiš piškän bösa gitij sari žav apke žıjık. Teräkti qabiylärini žıjıp ayın otin bölädi. Bigin hava köp suviğ böpti. Bixarini žaqqın tam issıy böstn köp suqqa qattim. Asmanya žildis čiyipti ertän attap čiyädi. Minäbi kuča kattä žülyä čiyäma. Patıma äkänä ikkitä žumirtqa qatirıp ber. ulla žilkändı kötärıp otir.

Reduksiya. So'z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: *kishi* ~ *k(i)š(i)*, *katta ber* ~ *ket(i) vär*, *sharif* ~ *šär(i)p*. *Bashir* ~ *bashir* ~ *b(a)š(i)r* va boshqalar:

Atası bigin pešingä nečä kiši kelädi, šunga qäräp gurič täjläj. Sin ketävär min ketiñdän kelämän. Šärip äkä axdam qäqä ketbidiñis, uyiñisga bardim žöyakan sis. Bäšir äkä keliñ ixtilät qıp otirämıs.

Eliziya. Tovush tushishi bo'lib, ikki ko'rinishga ega, ya'ni ikki tovushni tushib qolishi¹⁵: *bora oldi* ~ *baräldi* (a), *ko'ra oldi* ~ *köräldi*(ä), *kela qoldi*~*keläldi* (a) va so'z tarkibidagi pozitsiya kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: *suppurgi* ~ *šıpiki*, *issiq* ~ *isıy*, *katta*~*kätä* va boshqalar.

Ämät töjya baräldi ma. mäžitti qäčän köräldiñ. ujdin šıpirkını apkep däräxti astini šıpirıp gilämdı tušägin otirämıs. Nečä kundan biri häva köp isıy böpti.

Sinerezis. Ikkilamchi cho'ziqlik sinerezisga olib keladi. Ma'lumki intervokal pozitsiyadagi undoshning nutqda iqtisodga uchrashi natijasida yonma-yon kelib qolgan ikki unli o'zaro singishib, nutqda cho'ziq unlini hosil qiladi. Bu fanda sinerezis hodisasi deyiladi.

¹³ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – B. 114.

¹⁴ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

¹⁵ Ashirboyev S. O'zbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

Shevalarimizda bunga misollar ko'plab topiladi: zahar ~ za:r, shahr~ ša:r, o'g'il~ u:l, sihat~sia:t, zarur ~ zär:l, shamol~ šäma:l va boshqalar.

Minäbi ašti Žijip ayin **zä:rdij** ači ekän. Birdän **ša:ryäča** qänčä Žöl bar. **Ullim** ujdin beldi apke hävsgä suv qujämis. **Sia:tiñis** jäxši mä äkä. Mutärñisdı berip turñ köp **zär:l** böpti.

Uchlamchi (empatik) cho'ziqlik. Bunday cho'ziqlik namangan shar shevasining hozirgi-kelasi zamon fe'lida yorqin ko'rinadi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi a va boshqa shakllada ishtirok etgan **a** unlisi odatdagiga nisbatan cho'ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida **j** undoshi tushib qolishi mumkin va bo'lishsizlik affiksdagi **a** unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: bilmayman~ **bi:lmä:: (j)mä::n**, bo'lmaydi~**bomä:: (j)di**, men aytmayman ~ mä: ätmä:: (j)mä, sen bilmaysan ~ **sä: bi:lmä:: (j)sä:** ushbu hodisa mazori sharif shevasida ham ko'zga uchraydi: bilmayman~ **bi:lmä: (j)mä:n**, kelmayman~ **ke:lmä:: (j)mä:n**, min qolmayman~**mä:qa:lmä: (j)mä:n**, sen bilmaysan~ **sä: bi:lmä:: (j)sä:n**.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin bu o'zgarish so'z ma'nosiga putur yetkizmaydi¹⁶: do'ppi ~ *toppi*, kel~ *gäl*, yo'l~ *Žol* va boshqalar. shuningdek so'zlar Mazori sharif shevasi vakillarining nutqida ham ko'p uchraydi: yo'l~*Žol*, yilqi~ *Žilqi*, yilon~*Žilan*, choy~*čaj*, bedana~ *bödänä*, issiq~*issiy*, yilka~ *Žilka*, do'ppi~*toppi*. Bu kabi so'zlardagi j//Ž, q//γ, e//ö, a//ä, d//t undoshlari mosligi namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. ABDULLAYEVA D. O'ZBEK OSHOBA SHEVASINING FONETIK XUSUSIYATLARI. – TOSHKENT: 1999.
2. ASHIRBOYEV S. O'ZBEK TILI DIALIKTOLOGIYASI. – TOSHKENT: NODIRA BEGIM NASHRIYOTI, 2021.
3. Nadim M. H. ETHNOCULTURAL SITUATION OF UZBEK PEOPLE IN NORTHERN AFGHANISTAN //Theoretical & Applied Science. – 2021. – №. 6. – C. 490-492.
4. DADABOYEV H., XOLMONOVA Z. TURKIY TILLARNING QIYOSIY-TARIXIY GRAMMATIKASI. – TOSHKENT: ILM ZIYO NASHRIYOT UYI, 2015.
5. ISHONCH Z. HOZIRGI O'ZBEK TILI GRAMMARI: KONODO, QADIM XUROSON NASHRIYOTI, 2013.
6. MENGLIYEV B. ONA TILI. – TOSHKENT: 2015.
7. Надим М. Х. SHIMOLIY AFG 'ONISTON O 'ZBEKLARI ETNOGRAFIK LEKSIKASI O 'ZIGA XOSLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 3.
8. MURODOVA N. O'ZBEK TILI DIALIKTOLOGIYASI. – TOSHKENT.
9. Надим М. Х. SHIMOLIY AFG 'ONISTON O 'ZBEKLARI ETNOGRAFIK LEKSIKASI O 'ZIGA XOSLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 3.

¹⁶ Ashirboyev S. O'zbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 46.